

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

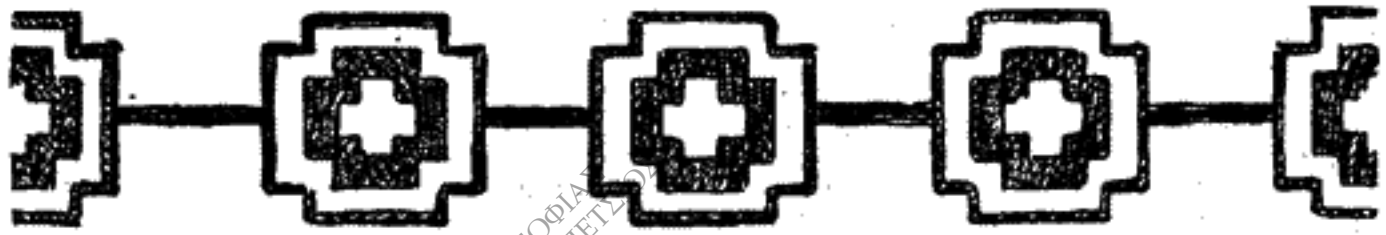
ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1942

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38
ΑΘΗΝΑΙ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ

ΑΠΟ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ

Ὡς γνωστόν εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησίαν ἀπεδίδετο μεγάλη προσοχὴ εἰς τὸ κήρυγμα, τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο ἀναπόσπαστον τμήμα τῆς λατρείας. Τόσον ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ὅσον καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, εἰς τὰ ποιμαντορικά των συγγράμματα, ἀναπτύσσουν ὅτι «πολλῆς τῆς ἐν τῷ λέγειν δυνάμεως χρεῖα τῷ ἱερεῖ»· ὁ δ' Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης († 440) ἀποκαλεῖ τὸν λόγον «θεῖον χρῆμα», ὅταν, ἐννοεῖται, οὗτος, ἔχων πνευματικὸν περιεχόμενον, συντελῆ εἰς ὠφέλειαν τῶν ἀκούοντων καὶ εὐφραίνῃ τὴν ψυχὴν, ὅχι δὲ μόνον τὴν ἀκοήν, ὅτε ἐπενεργεῖ ὅπως ὁ ἦχος ἀλαλάζοντος κυμβάλου. Ἐφόσον, συνεχίζει ὁ Ἰσίδωρος, τὸ κήρυγμα συσκιάζεται ἀπὸ τὴν σοφιστικὴν τέχνην, χάνει τὴν ἀξίαν του, καὶ πολὺ περισσότερον ἐπιδρᾷ ὁ καὶ «ἀτέχνως» λέγων τὸ ἀληθὲς ἢ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ μὲ ρητορικὴν τέχνην, ἀλλὰ χωρὶς οὐσιαστικὸν περιεχόμενον⁽¹⁾.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ, τμήμα τῆς καθόλου ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας, ἠκμασεν, ὡς ἐπόμενον, κατὰ τοὺς χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους ἠκμασε καὶ αὐτὴ, δηλαδή κατὰ τὸν τέταρτον καὶ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ πέμπτου αἰῶνος⁽²⁾. Τότε ἀνεφάνησαν οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς καὶ ρήτορες ἅμα τῆς ἐκκλησίας, ὅπως ὁ μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἐπίσκοπος, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας, καὶ εἰς τὴν Δύσιν ἰδίως ὁ Αὐγουστίνος καὶ ὁ πάπας Λέων α', τῶν ὁποίων τινές, ὅπως κατ' ἐξοχὴν Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ἦσαν ὑπὸ τὴν σαφῆ ἐπίδρασιν τῶν κανόνων τῆς ἐθνικῆς ρητορικῆς, μὲ χριστιανικόν, ἐννοεῖται, ἔνδυμα⁽³⁾.

Ἐκ τῶν μεγάλων τούτων ρητόρων ὑπερτεροῦς εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν ἀνεδείχθη ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ ὁποῖος

δὲν ἦτο μόνον κάτοχος τῆς ἐθνικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ τῆς ζωντανῆς ἐπιστήμης τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία τὸν καθώδηγει νὰ ἀναπτύσῃ μὲ ὑπέροχον δύναμιν λόγου καὶ συναρπάζουσιν καλλιπέπειαν ἐπίκαιρα καὶ ἠθικῆς φύσεως ζητήματα, ἀποφεύγων θεωρίας καὶ δογματικὰς συζητήσεις.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ πέμπτου αἰῶνος, μὲ τὴν βαθμιαίως βαίνουσαν παρακμὴν τῆς παιδείας καθόλου, συνεπῶς καὶ τῆς θεολογίας, ἤρχισε καὶ ἡ παρακμὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς. Καὶ ἀνεφάνησαν μὲν βεβαίως εἰς τοὺς μετέπειτα αἰῶνας διακεκριμένοι τινές ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες⁽⁴⁾, ἀλλὰ πάντες οὗτοι ὑπελείποντο πολὺ τῶν ρητόρων τῆς χρυσοῆς ἐποχῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας. Καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα βυζαντινοὺς αἰῶνας ἀνεφάνησαν πολλοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες⁽⁵⁾, καὶ, ὅπως λέγει ὁ Κρουμβάχερ⁽⁶⁾, εἰς οὐδένα κλάδον τῆς θεολογίας παρήγαγεν ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία τοσαῦτα τὸ πλῆθος λογοτεχνικὰ μνημεῖα, ἐπὶ μέρος λαμβανόμενα, ὅσα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ρητορικὴν· διότι καὶ οὐδεὶς ἄλλος κλάδος εἶναι τόσο σκενῶς συνδεδεμένος πρὸς τὸν πρακτικὸν ἐκκλησιαστικὸν βίον. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς κατὰ μὲν τὴν μορφήν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ρητορικὴν, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ συνόλου μιμοῦνται, ἐπιτυχέστερον ἢ ἀτυχέστερον, τοὺς μεγάλους ἐκκλησιαστικοὺς ρήτορας τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰῶνος. Πάντως οἱ βυζαντινοὶ ρήτορες δὲν ἀνήκουν οὔτε εἰς τὴν «θεῖαν» οὔτε εἰς τὴν «ἠρωϊκὴν» ρητορικὴν, ἀλλ' ἀπλῶς εἰς διαφόρους διαβαθμίσεις τῆς «ἀνθρωπίνης» ρητορικῆς⁽⁷⁾.

(1) Τοιοῦτοι ἰδίως ἦσαν Ἀστέριος ὁ Ἀμασειᾶς ἐπίσκοπος († περὶ τὸ 420), Πρόκλος ὁ Κωνσταντινουπόλειος († 446), Βασίλειος ὁ Σελεύκειας († περὶ τὸ 460), Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός († περὶ τὸ 750), καὶ εἰς τὴν Δύσιν Πέτρος ὁ Χρυσόλογος († περὶ τὸ 450) καὶ ὁ πάπας Γρηγόριος ὁ Διάλογος († 604).

(2) Ἐκ τούτων ἀξιοὶ ἰδίως μνησθῆναι εἶναι μάλιστα ὁ Νικήτας Δαυτῆ, κατὰ τὸν ἑνατον αἰῶνα, καὶ κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα ὁ Ἰωάννης Ξιφιλίνος, καὶ ὁ «ὑπέρτιμος καὶ ὑπάτος τῶν φιλοσόφων, πολὺς τὴν γλῶσσαν» Μιχαὴλ Ψελλός, τοῦ ὁποίου ἀξιολογώτεροι εἶναι οἱ ἐπιτάφιοι, καὶ μάλιστα ὁ εἰς τὴν μητέρα του.

(3) Κρουμβάχερ Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδη, τόμ. α', Ἀθῆναι 1897, σ. 319 κ.ε.

(4) Συμφώνως πρὸς τὴν ὅπ' τοῦ Σωφρονίου Λειχοῦδη διαίρεσιν τῆς ρητορικῆς.

(1) Πρβλ. Δ. Σ. Μπαλάνου, Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, Ἀθῆναι 1922 σ. 130 κ. ε.

(2) Πρβλ. Δ. Σ. Μπαλάνου, «Πατρολογία», Ἀθῆναι 1930, σ. 219-220 ἔνθα ἀναπτύσσονται οἱ λόγοι τῆς ἀκμῆς τῆς ἐκκλ. φιλολογίας· τὰ δ' αἰτία τῆς παρακμῆς αὐτοῦ σ. 506-508. Πρβλ. καὶ Δ. Σ. Μπαλάνου, «Μεγάλοι μορφαὶ τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας», Ἀθῆναι 1942, σ. 7 καὶ 140-141.

(3) Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τῶν ἀνδρῶν τούτων ἴδε Δ. Σ. Μπαλάνου, ἔνθα ἀνωτέρω.

Ἡ προϊούσα παρακμὴ τῶν γραμμάτων, παρά τινας προσαίρους ἀναλαμπάς, ἐπηξήθη, κατὰ φυσικὸν λόγον, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐφυγαδεύθησαν αἱ Μοῦσαι ἐκ τοῦ πατρίου ἐδάφους. Ὡς εὐνόητον, ὑπὸ τοιαύτης συνθήκας, καὶ ἡ ρητορικὴ δὲν ἦτο πλέον δυνατὸν, ὑπὸ τυραννικὸν καθεστῶς, νὰ ἀνθήσῃ. Βεβαίως τὸ κήρυγμα τοῦ ἀμβώνου δὲν παρημελήθη ἐντελῶς, καὶ ὁπωσδήποτε κληρικοί με στοιχειώδη τινὰ μόρφωσιν ἐδίδασκαν εἰς τὸ ποιμνιὸν τῶν στοιχειώδεις τινὰς θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἀληθείας, ἀλλὰ ρητορικὸν κήρυγμα, εἰς τὴν πραγματικὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ἦτο διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους σπανία ἐξαιρέσις. Πράγματι, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες ἀνεφάνησαν ἐλάχιστοι⁽¹⁾, καὶ πάντες σχεδὸν οἱ ὀλίγοι διακριθέντες προήρχοντο ἐκ τμημάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὰ ὁποῖα δὲν εἶχε τὴν φθοροποιὸν τοῦ ἐπίδρασιν ὁ τουρκικὸς ζυγός, καὶ ὅπου δὲν «τὰ σκιαζε ἢ φοβέρα», δὲν «τὰ πλάκωνε ἢ σκλαβιά».

Σπουδαῖος ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ τοῦ 17ου αἰῶνος, τοῦ ὁποῦ περιεσώθη καὶ ἐξεδόθη τὸ ρητορικὸν ἔργον, εἶναι ὁ Φραγκίσκος Σκούφος⁽²⁾. Γεννηθεὶς εἰς τὰς Κυθωνίας τῆς Κρήτης, τὸ 1644, κατὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων κατέφυγε μετὰ τῆς οἰκογενείας του εἰς Ζάκυνθον, καὶ ἐκεῖθεν, νεώτατος ἐλθὼν εἰς Ρώμην, ἐφοίτησεν εἰς τὸ ἑλληνικὸν λύκειον τοῦ ἀγίου Ἀθανασίου, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ περιβάλλοντος τοῦ ὁποῦ, μὴ ἔχων ἐδραϊὰν θεολογικὴν μόρφωσιν, προσῆλθε βραδύτερον (τὸ 1675) εἰς τὸν παπισμὸν. Ὡς ἱερεὺς, ἐδίδασκε ρητορικὴν καὶ ἄλλα μαθήματα εἰς τὸ ἑλληνικὸν φλαγγίνειον φροντιστήριον τῆς Βενετίας. Ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τοῦ θανάτου του ἀγνοοῦνται. Ὁ Σκούφος, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς διαμονῆς του εἰς τὴν Βενετίαν, ἐξέδωκε τὸ 1681 Ρη-

τορικὴν, ὑπὸ τὸν τίτλον «Τέχνη ρητορικῆς»⁽¹⁾, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐκθέτει, κατὰ τὰ τότε κρατοῦντα, τὰς ἀρχάς, τὰς μεθόδους καὶ τὰ σχήματα τοῦ ρητορικοῦ λόγου, φέρων ρήσεις, παραδείγματα καὶ ὑποδείγματα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ φιλολογίας, ἀλλὰ πολὺ συχνότερα ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ ἐξ ἰδίων ρητορικῶν σχεδιασμάτων, ἐκ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύκλου λαμβανομένων, καθόσον ἐφρόνει ὅτι αὐτὸς ὡς ἱερεὺς δὲν ἦτο πρέπον νὰ ὁμιλήσῃ «παρὰ ἱερά πράγματα». Ἐκ τῶν ρητορικῶν αὐτοῦ σχεδιασμάτων, τινὰ εἶναι ἀξιόλογα, πλήρη ζώσης πίστεως καὶ θερμότητος συναισθήματος, καίτοι ὁ ὑπερβάλλον λυρισμὸς καὶ ἡ ὑπερβολικὴ συσσώρευσις ρητορικῶν ἀνθέων, κατὰ τὰ ὑποδείγματα τῆς παλαιᾶς ἰταλικῆς ρητορείας, ἡ ὁποία δὲν τὸν ἀφήκεν ἀνεπηρέαστον, ζημιώνει μεγάλως αὐτά, ὡς δύναται νὰ πεισθῇ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῶν παρατιθεμένων κατωτέρω περικοπῶν ἐκ τῶν λόγων τοῦ. Ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν, ὁ Σκούφος προϋποθέτει ὑπαρξίν τριῶν γλωσσικῶν ἰδιωμάτων, ἦτοι τῆς κοινῆς, τῆς καθαρευούσης, τὴν ὁποῖαν ἀποκαλεῖ «ἑλληνικὴν», καὶ τῆς βαρβαρικῆς. Ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, κατὰ τὴν συγγραφὴν τῆς προκειμένης ρητορικῆς του, «ὅσον διὰ τὴν φράσιν, ἀγκαλὰ καὶ ἡ κοινὴ μας γλῶσσα νὰ εἶναι πτωχὴ ἀπὸ λέξεις, ὅμως ἐπάσχισα νὰ εἶναι εὐμορφὴ καὶ ρερρητορευμένη, καὶ πολλαῖς φοραῖς κάλλιον ἠθέλησα νὰ σιωπήσω καὶ ὕψηλά νοήματα παρὰ νὰ τὴν διηγηθῶ ἢ με φωνὴν βάρβαρον ἢ με ὀλότελα ἑλληνικὴν» τοῦτο δὲ διότι ἠθελε τὸ σύγγραμμά του «νὰ τὸ δεχθῶν ὄχι μόνον ἢ ἀγκάλαις τῶν σοφῶν καὶ ἐναρέτων, ἀλλὰ καὶ ἐκείναις τῶν ἀπλουστέρων ἀνθρώπων». Ἐσκέπτετο ὅμως βραδύτερον νὰ γράψῃ «μὲ ἄλλην μέθοδον, καὶ ἄλλην ρητορικὴν εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν, εἰς ὠφέλειαν τῶν σπουδαίων»⁽²⁾. Κηρύττει δηλαδὴ σαφῶς ὁ Σκούφος τὴν διγλωσσίαν, ἀν μὴ τὴν τριγλωσσίαν. Ὅτι ὅμως συνέχευε τὰ δρια «κοινῆς» καὶ «ἑλληνικῆς» δύναται νὰ ἐννοήσῃ ὁ ἀναγνώστης καὶ ἐκ τῶν ὀλίγων ἀνωτέρω ἀναφερομένων φράσεών του, ἐφόσον τὸ «ρερρητορευμένη» καὶ τὸ «κάλλιον» κ.τ.λ. δὲν εἶναι λέξεις τῆς κοινῆς.

Μαθητὴς τοῦ Σκούφου εἰς τὸ φλαγγίνειον φροντιστήριον τῆς Βενετίας ὑπῆρξεν ὁ ἐκ Ληξουρίου τῆς Κεφαλληνίας Ἡλίας Μηνιάτης (1669-1714)⁽³⁾. Διορισθεὶς, μόλις ἀπεφοίτησε τοῦ φροντιστηρίου, διδάσκαλος

(1) Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀλώσεως, ὅτε ἀνεφάνησαν πολλοὶ σοφοὶ ἄνδρες, τινὲς τούτων, καὶ μάλιστα ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἀλωσιν πατριάρχης Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, διεκρίθησαν ὡς ρήτορες. Ἐκ τῶν ἱεροκηρύκων τοῦ 16ου αἰῶνος ἀξιολογώτεροι ἦσαν ὁ Ἀλέξιος Παρπούρος, ὁ ὁποῖος ἔγραψε «Διδαχὰς» (Βενετία 1560) «εἰς κοινὴν διάλεκτον» περιέχοντι 15 διδαχαὶ εἰς ἑορτάς (Προβλ. Émile Legrand, Bibliographie hellénique, 1, 303-313) καὶ ὁ Ἀμασσηνὸς Στουδίτης ἔγραψε «Βιβλίον ὀνομαζόμενον Ἐρησαυρός» (Βενετία 1570) περιέχει 36 λόγους εἰς ἑορτάς ὡς λέγει, ἐφρόντισεν «οὐχ ὅσον τῆς ἀξίας ὅσον τῆς σαφηνείας» (προβλ. Émile Legrand, ἔ. μ. 2, 12-15). Κατὰ τέλος τοῦ 17ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος ἔδρασαν οἱ ἀδελφοὶ Λειχοῦδαι ἴδιως εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ Ρωσίαν, ὡς διδάσκαλοι, συγγραφεῖς καὶ ρήτορες, εἰς γλῶσσαν ὑπερκαθαρεύουσαν ἢ μάλλον ἀρχαίζουσαν. Τὰ ρητορικὰ ἔργα τούτων, καὶ μάλιστα τοῦ Σωφρονίου, ἀπόκεινται, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς βιβλιοθήκας τῆς Μόσχας, χειρόγραφα. Περὶ τῶν Λειχοῦδῶν ἴδὲ μελέτην Ἄλ. Λάσκαρι εἰς τὸ περιοδικὸν τοῦ ἑλλην. φιλολ. συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως 1884 σ. 24-44.

(2) Ἰδὲ περὶ αὐτοῦ Δημ. Ἰ. Κουζμουτσπούλου, Φραγκίσκος Σκούφος. Γεράσιμος Ἰαννουλῆς, Ἀθῆναι 1935.

(1) Ἐκ σελίδων 472. Ρητορικὰ συνεγράφησαν ὑπὸ πολλῶν μετὰ τὴν ἀλωσιν, ὡς ὑπὸ Ματθαίου Καμαριώτου, Γεωργίου Κορεσίου, Σωφρονίου Λειχοῦδη, Μακαρίου Καλογερά, Βικεντίου Δαμῶδοῦ, Θεοφίλου Κορυδαλέως, Ἰωάννη Κορνηλίου, Στεφάνου Κομητῆ, Νεοφύτου Δούκα, Νεοφύτου Βαμβα, Κωνστ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Βενιαμίν Ἰωαννίδου κ. ἄ.

(2) Ρητορικῆς τέχνης «εἰς τὸν ἀναγινώσκοντα». (3) Ἰδὲ περὶ αὐτοῦ ἑ. ἄ. ἄρθρον S. Salaville ἐν *Bi-citioinaire catholique*, τόμ. 10, Paris 1929, σ. 1769-1773.

εἰς αὐτό, ἐχειροτονήθη διάκονος καὶ ἐκήρυττεν εἰς τὸν ἑλληνικὸν ναὸν Βενετίας, τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Βραδύτερον ἔδρασεν ὡς ἱεροκήρυξ εἰς Κεφαλληνίαν, Ζάκυνθον, Κέρκυραν, Ναύπλιον, Ἄργος, Κωνσταντινούπολιν, τρία δ' ἔτη πρὸ τοῦ θανάτου του προεχειρίσθη εἰς ἐπίσκοπον Κέρνιτης καὶ Καλαβρύτων εἰς τὴν Πελοπόννησον (1711-1714). Αἱ κυριώτεραι τῶν ὁμιλιῶν του εἰς τὰς Κυριακὰς τῆς Τεσσαρακοστῆς καὶ ἄλλας ἑορτὰς τοῦ ἔτους ἐτυπώθησαν τὸ πρῶτον εἰς τὴν Βενετίαν τὸ 1727, ὑπὸ τὸν τίτλον «Διδαχαί»⁽¹⁾. Ἀναμφιβόλως εἰς τοὺς λόγους τοῦ Μηνιάτη ὑπάρχουν ὠραιότατα περικοπαί, ἀναφερόμεναι ἰδίως εἰς τὰ πάθη τοῦ Σωτῆρος⁽²⁾ ἐκείνη δὲ ὡς ἡ περικοπὴ, ἢ ὁποῖα κατέστησεν αὐτὸν διάσημον, εἶναι ὁ ἐπίλογος τῆς κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου ὁμιλίας του, ὅπου περιέχεται δέησις πρὸς αὐτὴν ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἄλλ' ἡ περικοπὴ αὐτὴ ἔχει ὄχι μόνον ἐμπνευσθῆ, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον κατὰ λέξιν παραληφθῆ ἀπὸ ὁμιλίαν τοῦ Σκούφου⁽³⁾, παρὰ τοῦ ὁποῖου ἔχει ἐμπνευσθῆ καὶ παραλάβῃ καὶ ἄλλας περικοπάς. Ἐπίσης σαφὴς εἶναι ἡ ἐπὶ τὸν Μηνιάτην ἐπίδρασις τῆς συγχρόνου του ἰταλικῆς ρητορικῆς καὶ μάλιστα τοῦ περιφήμου ρήτορος Segneri⁽⁴⁾ θὰ ἦτο δὲ ἀξία συστάσεως ἡ ὑπὸ ἰταλομαθοῦς λογίου ἐξέτασις μέχρι τίνος σημείου φθάνει ἡ ἐπίδρασις αὐτῆ, ὅτε καὶ μόνον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξαχθῆ ἀσφαλὲς συμπέρασμα περὶ τῆς πραγματικῆς ρητορικῆς ἀξίας τοῦ Μηνιάτη, ἐφόσον ἡ ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης ἀναγνώρισις δὲν ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο. Ἄν ὅμως ὁ Μηνιάτης δὲν εἶναι κατὰ πάντα πρωτότυπος, εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι, κάτοχος ρητορικοῦ ταλάντου, ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ διασκευάζῃ τὰ παρὰ τοῦ Σκούφου τοῦλάχιστον παραλαμβανόμενα πολὺ ἀρτιώτερον καὶ καλλιπεπτερότερον τοῦ πρωτοτύπου. Καὶ ἂν ἠθέλαμεν κρίνει μόνον ἐκ τῶν ὠραίων περικοπῶν του, ἀνεξαρτήτως ζητήματος πρωτοτυπίας, ἀναντιρρήτως ὁ Μηνιάτης θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηρισθῆ μέγας ρήτωρ. Ἀλλὰ, παρὰ τὰς ὠραίας περικοπάς λόγων τινῶν τοῦ Μηνιάτη, τινὲς λόγοι του, μὲ τὸ ἄγαν δογματικὸν καὶ θεολογικὸν των περιεχόμενον, μὲ τὴν περισσεῖαν διαλεκτικῆς καὶ τὸν ὑπερβολικὸν ἐνιαχοῦ λυρισμόν, ὡς καὶ τὴν ὑπὲρ πᾶν μέτρον ἐπισώρευσιν γραφικῶν χωρίων, στεροῦνται, ἀπὸ ρητορικῆς ἀπόψεως, ἰδιαζούσης ἀξίας ὅπως λ.χ. ἡ ὁμιλία του εἰς τὴν α' Κυριακὴν τῶν νηστειῶν, περὶ προορισμοῦ ἢ ὁμιλία του εἰς τὴν δ' Κυριακὴν, περὶ κολά-

σεως ἢ ὁμιλία του εἰς τὴν Κυριακὴν τῶν Βαῖων, περὶ ἱερᾶς μεταλήψεως, ὅπου ζητεῖ νὰ δείξῃ ὅτι τὸ μυστήριον τοῦτο εἶναι θαῦμα, σύμφωνα πρὸς τὰς δέκα ἀριστοτελικὰς κατηγορίας. Εἰς τὴν τελευταίαν δὲ μίαν ταύτην ὁμιλίαν ὠραιότατη εἶναι ἡ περικοπὴ, εἰς τὸ τέλος τοῦ α' μέρους, ὅπου ἀναπτύσσει πῶς πρέπει τις νὰ προσέρχεται εἰς τὸ μυστήριον (ἐκδ. 1836 σ. 53-54). Ὁ Μηνιάτης συνέγραψε καὶ «Πέτραν σκανδάλου» κατὰ Λατίνων (α' ἐκδ. 1718).

Ὁ Μηνιάτης μεταχειρίζεται γλῶσσαν ἀπλὴν καὶ ζωντανήν, ἢ ὁποῖα πολὺ συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ μὴ λησμονηθῆ τὸ ἔργον του, καίτοι καὶ εἰς τὸν Μηνιάτην, ὡς καὶ εἰς τὸν Σκούφον, παρατηρεῖται ἡ ἀτεχνος ἀνάμιξις στοιχείων τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς καθαρευούσης, ὅπως ἀρκεῖ νὰ δείξῃ μία μόνη φράσις τυχαίως ληφθεῖσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν πρώτην σελίδα τῶν Διδαχῶν του: «Νὰ βιάζεται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀπεράσῃ μέσα εἰς τὸ ἀθεώρητον βάθος τῶν θείων ἀκατανοήτων κριμάτων, διὰ νὰ καταλάβῃ πῶς τάχα διέπει πανσόφως καὶ τί διορίζει ἀσφαλῶς περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἢ ἀνωτάτη πρόνοια τοῦ Θεοῦ, αὐτὴ εἶναι μία τόλμη ἀνείκαστος». Πάντως ὁ Μηνιάτης εἶναι ἐξέχουσα φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς του, καὶ δὲν εἶναι μικρὸν τὸ ὅτι κατάρθωσε νὰ ἐμπνεύσῃ ἑθνικὸν καὶ θρησκευτικὸν ἐνθουσιασμόν εἰς τὸ δουλεῦον γένος καὶ νὰ συγκινή τὸς ἀναγνώστας του μέχρι σήμερον.

Καὶ τὸ «Κυριακοδρομίον» τοῦ Ζακυνθίου Γερασίμου Ἰαννούλη, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος, περιέχει ἀξιολόγους τινὰς ἐρμηνευτικὰς ὁμιλίας, εἰς γλωσσικὸν ὕφος καὶ τεχνοτροπίαν ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν δύο προμνημονευθέντων ρητόρων, τῶν ὁποίων ὅμως κατὰ πολὺ ὑστερεῖ⁽⁵⁾.

Ὡς ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ ἐφημίσθη ὁ καὶ εἰς ἄλλα θεολογικά καὶ ἐπιστημονικά καθόλου πεδία διακριθεὶς Κερκυραῖος Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800)⁽⁶⁾. Λαβὼν τὴν στοιχειώδη μόρφωσιν εἰς τὸ «κοινὸν φροντιστήριον» τῆς Κερκύρας, καὶ συμπληρώσας τὰς σπουδὰς του εἰς Βολωνίαν καὶ Παδοῦην, ἐχειροτονήθη, μόλις ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πατρίδα του, ἱεροκήρυξ καὶ διδάσκαλος τοῦ φροντιστηρίου (1748-1765). Κατόπιν ἔδρασεν ὡς ἱεροκήρυξ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὡς γυμνασιάρχης εἰς τὸ Ἰάσιον καὶ τὸ 1779 προεχειρίσθη εἰς ἐπίσκοπον Σλαβονίου καὶ Χερσῶνος τῆς Ρωσίας· τὸ 1786 μετατεθεὶς εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀστραχανίου καὶ Σταυρουπόλεως, ἐπαύθη τὸ 1796. Ἡ πληροφορία τοῦ Στούρτζα, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐπαύθη διότι ὁ πανίσχυρος εὐνοούμενος τῆς μεγάλης Αἰκατερίνης Ποτέμκιν

(1) Ἐπειτα ἐπανειλημμένως ἐξεδόθησαν καὶ κατέστησαν ἐν τῶν προσφιλοτέρων ἀναγνωσμάτων τοῦ γένους.

(2) Κατὰ περίεργον τρόπον οὐδεὶς τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ρητόρων ἐξόμνησεν ἀνταξίως τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων.

(3) Ἰβρλ. Μηνιάτη Διδαχαί (ἐκδ. 1838) σ. 262 πρὸς Σκούφου ρητ. τέχνην σ. 371 κ.ε.

(4) Α' ἐκδοσις τοῦ Κυριακοδρομίου Ἰαννούλη, ἐν Κερκύρα 1844.

(5) Ἰβρλ. περὶ αὐτοῦ ἐ.δ. Ἄν. Ν. Γούδα, Βίαι παράλληλοι, τόμ. β', Ἀθήναι 1870, σ. 43-79 κ. ε.

ὠργισθῆ ἐναντίον του, ἐπειδὴ ἤρνηθη νὰ εὐλογῆσῃ πολυτελὲς γεῦμα παρατεθὲν παρ' αὐτοῦ εἰς νησιήσιμον ἡμέραν, δὲν φαίνεται ἀκριβῆς, διότι ὁ Ποτέμκιν εἶχεν ἀποθάνει πέντε ἔτη πρὸ τοῦ 1796. Ὁ Θεοτόκης ἀπέθανεν εἰς τὴν παρά τὴν Μόσχαν μονὴν τοῦ προφήτου Δανιὴλ, τὸ 1800. Οἱ « Λόγοι » του καὶ τὰ « Κυριακοδρομιά » τοῦ (1), γραμμένα εἰς γλῶσσαν ἀρχαίζουσαν, μάρτυροῦν τὸν πολυμαθῆ καὶ σοφὸν συγγραφέα, τὸν στερούμενον ὁμως θέρης, δυνάμεως φαντασίας καὶ ρητορικῶν ἐν γένει χαρισμάτων. Ἦτο ρήτωρ τοῦ νοῦ καὶ ὄχι τῆς καρδίας, μὲ μεγάλην μόρφωσιν, ἀλλὰ χωρὶς φυσικὸν τάλαντον, ἀπαραίτητον προαπαιτούμενον εἰς τὸν ρήτορα, ὅπως καὶ εἰς τὸν ποιητὴν. Περίεργον ἐπεισόδιον συνέβη, ὅταν ὁ Θεοτόκης ἐξεφώνησεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπικήδειον λόγον κατὰ τὴν κηδεῖαν τῆς μητρὸς τοῦ μεγάλου διερμηνέως Γρηγορίου Γκίκα ὁ παριστάμενος πατριάρχης, ὁ ὁποῖος δὲν συνεπάθει ἰδιαιτέρως τὸν Γκίκαν, μετὰ τὸ τέλος τοῦ λόγου, ὅτε τὸν ἐπλησίασεν ὁ Θεοτόκης, διὰ νὰ τοῦ ἀσπασθῆ τὴν χεῖρα, τοῦ εἶπεν ὠργισμένος: « ὑπερῶσας μίαν θνητὴν γυναῖκα ὑπεράνω τῆς Παναγίας »!

Κατὰ τοὺς προεπαναστατικοὺς χρόνους, λαϊκὸς ρήτωρ, ὁ ὁποῖος εἶχε σημαντικώτατην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς, ἀνεδείχθη ὁ ἠπειρωτικῆς καταγωγῆς, τὸ 1714 πιθανώτατα γεννηθεὶς εἰς τὸ χωρίον Ταξιάρχης τῆς Αἰτωλίας, καὶ τὸ 1779 μαρτυρικὸν θάνατον ἀποθανὼν, Κοσμάς ὁ Αἰτωλός (2), μία τῶν ἐξοχωτέρων μορφῶν τοῦ δουλεύοντος γένους. Μορφωθεὶς εἰς τὴν Ἀθωνιάδα σχολὴν, καὶ διατελέσας μαθητὴς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη, περιήρχετο μὲ ἔνθεον ζῆλον καὶ ἀκράτητον ἐθνικὸν καὶ χριστιανικὸν ἐνθουσιασμόν, ἀπὸ τοῦ 1760 μέχρι τέλους τοῦ βίου του, ἀδιακόπως, ἀνά τὴν Θράκην, Μακεδονίαν, Ἡπειρον, Θεσσαλίαν, Αἰτωλίαν καὶ τὰς νήσους, κηρύττων ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος καὶ ἰδρύων σχολεῖα. Ὁμιλῶν μὲ λόγια ἐμπνευσμένα, εἰς γλῶσσαν καθαρὰν δημοτικὴν, « οὐκ ἐν πειθοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, ἀλλ' ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως » (3), κατῶρθωνε νὰ μεταδίδῃ εἰς τοὺς ἀκροατὰς του τὰ ἴδια του συναισθήματα. Ὁμίλει ἀνευ χειρογράφου, οἱ δὲ λόγοι οἱ περισωθέντες εἰς τὰς « Διδαχὰς » του, κατεγράφησαν ὑπὸ θαυμαστῶν του καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι ζήτημα κατὰ πόσον πιστῶς καὶ ἀκριβῶς ἀπεδόθησαν (4). Εὐρὺ πνεῦμα, προέτρεχεν εἰς πολλὰ τῆς

ἐποχῆς του, ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν παρατιθεμένων κατωτέρω περικοπῶν ὁμιλιῶν του. Ἄν ἀποδεχθῶμεν τὴν διάκρισιν τοῦ Σκούφου μεταξὺ φυσικῆς καὶ ἐντέχνου ρητορικῆς, ἀναντιρρήτως ὁ Κοσμάς εἶναι ἀριστοτέχνης τῆς φυσικῆς ρητορικῆς.

Ἀριστοτέχνης τὸν ἀντίον τῆς ἐντέχνου ρητορικῆς ἀνεδείχθη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐπαναστάσεως ὁ σοφώτατος περὶ τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν καὶ σπουδαιότατος θεολόγος Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων (1780 - 1857) (5). Οἱ λόγοι του εἶναι πράγματι ρητορικοὶ λόγοι, χωρὶς ρητορικὰς πομφόλυγας, ἀλλὰ μὲ καλλιέπειαν, μὲ πραγματικὸν περιεχόμενον, μὲ λογικὴν ἀκολουθίαν καὶ συνοχήν. Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς τοῦ λόγου ὀλίγοι σχετικῶς διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν, ἐκ τῶν ὁποίων διακρίνονται κατ' ἐξοχὴν οἱ εἰς τὴν Ὁδησσὸν ἀπαγγελθέντες, ἦτοι ὁ ἐπιτάφιος, ὁ ἀπαγγελθεὶς τὴν 19 Ἰουνίου 1821 εἰς τὴν ῥωσικὴν ἐκκλησίαν τῆς μεταμορφώσεως, κατὰ τὴν κηδεῖαν τοῦ ἔθνομάρτυρος πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ ε', ὡς καὶ ἐπιμνημόσυνος εἰς αὐτὸν λόγος, οἱ λόγοι περὶ φιλογενείας, περὶ συνεισφορᾶς καὶ ὁ προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας (6). Ἐγραψεν ἐπίσης καὶ « τέχνης ρητορικῆς βιβλία τρία » (Σμύρνη 1813). Ὁ Οἰκονόμος εἶναι πραγματικὸς ρήτωρ, μὲ φυσικὰ καὶ τεχνικὰ χαρίσματα. Γράφει δὲ εἰς τὴν εἰς τὸ Βυζάντιον καθιερωμένην τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καθαρεύουσαν γλῶσσαν, ἀνευ ἀποκρουστικῶν ἀκροτήτων. Οἱ μονομερῶς ἐξετάζοντες τὰ πράγματα καὶ μὲ τὸν γλωσσικὸν των φανατισμόν, ὁ ὁποῖος δυστυχῶς ὑπάρχει καὶ εἰς τὰς δύο γλωσσικὰς παρατάξεις, κρίνοντες τὴν ἀξίαν τῶν πνευματικῶν προϊόντων μόνον ἐκ τῶν γλωσσικῶν των ἀντιλήψεων, πιθανόν νὰ ἐξαναστοῦν διὰ τὴν περὶ τῆς ρητορικῆς ἀξίας τοῦ Οἰκονόμου κρίσιν μου. Ἄλλ' ἀνεξαρτήτως τῆς γλωσσικῆς κατευθύνσεως, τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἀκολουθεῖ, κανεὶς ἀμερόληπτος κριτὴς δὲν δικαιούται νὰ ἀρνήται τὸ καλόν, ὅπου καὶ ἂν εὐρίσκειται, καὶ ὡς μόνον μέτρον κρίσεως ἐνὸς πνευματικοῦ ἔργου νὰ θέτῃ τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα, ἀδιαφορῶν διὰ τὸ κυριώτερον, τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν οὐσίαν. Βεβαίως καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκφράσεως τῆς οὐσίας εἶναι σπουδαῖος παράγων διὰ κάθε πνευματικὸν προϊόν, ἀλλ' ἐπιτυχῆ τὴν τρόπον ἐκφράσεως ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπιτύχῃ εἰς οἰανδήποτε γλῶσσαν ἢ γλωσσικὸν ἰδίωμα, ἀρκεῖ νὰ μὴ προβαίῃ εἰς ἀκρότητα καὶ ὑπερβολὰς, ἔνθεν κάκειθεν, καὶ νὰ μὴ προσβάλλῃ τὸ αἰσθημα τῆς καλαισθησίας. Ἄλλως τε κάθε

(1) Α' ἐκδ. λόγων τὸ 1776 ἐν Λειψία· τοῦ Κυριακοδρομίου τῶν εὐαγγελίων α' ἐκδ. Μόσχα 1796, τῶν πράξεων α' ἐκδ. Μόσχα 1808. Πρβλ. Κ. Ἰ. Δουβουνιώτου, Νικηφόρος ὁ Θεοτόκης, Ἱεροσόλυμα 1913, σ 5 κ. ε.

(2) Πρβλ. ἀξιόλογον μελέτην Φάνη Μιχαλοπούλου, Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, Ἀθήναι 1940.

(3) Α' πρὸς Κορινθίους 2, 4.

(4) Πρβλ. Φ. Μιχαλοπούλου Ε, μ. σ. 29 κ. ε.

(5) Πρβλ. περὶ αὐτοῦ Δ. Σ. Μπαλάνου, Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀθήναι 1932.

(6) Οἱ λόγοι οὗτοι περιέχονται εἰς τόμον, ὁποῦ τὸν τίτλον: Λόγοι ἐκφωνηθέντες ἐν τῇ γραικικῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Ὁδησοῦ, κατὰ τὸ 1821 - 22, ὁποῦ Κ. Οἰκονόμου, Βερολίνον 1833.

πνευματικόν ἔργον πρέπει νά κρίνεται σύμφωνα πρὸς τὰς χρονικάς ἢ τοπικάς συνθήκας, κατὰ τὰς ὁποίας ἐγράφη. Καί ὅπως κανεῖς ἀμερόληπτος κριτής δέν θά δυνηθῆ νά ἀρνηθῆ τήν ἀξίαν τῶν ὠραίων περικοπῶν τοῦ Μηνιάτη καί τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, κανεῖς νηφάλιος κριτής δέν δύναται νά ἀρνηθῆ τήν ρητορικήν ἀξίαν τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου.

Κατά τήν αὐτήν ἐποχὴν ἤκμασε καί ὁ ἐξ Ἄνδρου φιλόσοφος καί ἰδρυτής τοῦ ἐν Ἄνδρῳ ὄρφανοτροφείου Θεόφιλος Καίρης (1784-1853) (1), συγγραφεὺς φιλοσοφικῶν καί ἐπιστημονικῶν ἔργων καί λόγων. Ἐκ τῶν λόγων τοῦ περίφημος εἶναι ὁ ἐν Αἰγίνῃ κατὰ τήν ἡμέραν τῆς ὑποδοχῆς τοῦ Καποδίστρια ἀπαγγελθεὶς, εἰς τὸν ὁποῖον μετὰ παρρησίας διαγράφει τὰ καθήκοντα τοῦ Κυβερνήτου (2).

Εἰς τὸ ἐλευθερωθὲν τμήμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὄλιγοι ἀνεδείχθησαν ἀξιοὶ τοῦ ὀνόματός ρήτορες. Ἀληθῶς εἰς διαφόρους περιοχὰς ἐφημίθησαν, κατὰ διαφόρους ἐποχὰς, ὡς περίφημοι ρήτορες τινές ἄλλ' ἢ φήμη τῶν πλείστων αὐτῶν ὀφείλεται ἢ εἰς τὴν μεταλλικὴν φωνὴν ἢ εἰς τὴν ἐπιβλητικὴν παρὰστασιν ἢ καί εἰς τὸ νεφελωδὲς περιεχόμενον τοῦ λόγου, ποῦ ἐμποιεῖ ἐντύπωσιν εἰς ἀφελεῖς ἀκροατὰς ὡς σοφία.

Ἐκ τῶν ἐπιστημόνων θεολόγων ἀναντιρρητα ρητορικά χαρίσματα, πολὺ ὁμοῦ ὅπως ὀλιπόμιστα τῶν τοῦ Οἰκονόμου, εἶχεν ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου καί κατόπιν ἀρχιεπίσκοπος Σύρου, Τήνου καί Μήλου Ἀλέξανδρος Λυκούργος (1827-1875) (3). Οὗτος ἐξεφώνησε πλείστους λόγους, ἐκ τῶν ὁποίων ἀρκετοὶ ἐδημοσιεύθησαν, εἴτε εἰς διαφόρους ἐκκλησιαστικάς ἐορτὰς καί πανηγύρεις, εἴτε εἰς κηδείας καί μνημόσυνα διακεκριμένων εἰς τὴν κοινωνίαν προσώπων, ὡς καί εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ δήμου Ἀθηναίων τελούμενα τότε, κατὰ τὸ πρῶτον σάββατον τῶν νηστειῶν, μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων. Οἱ λόγοι τοῦ Λυκούργου εἶναι τεχνικοί, χωρὶς ὁμοῦ ἰδιαιτέρας ἐξάρσεις, ἀλλὰ καί χωρὶς ἀποκρουστικὰς ὑπερβολὰς, με ἀλληλουχίαν καί συνεκτικότητα. Ἐκ τῶν λόγων τοῦ ὠραιότερος θεωρεῖται ὁ πανηγυρικός τοῦ λόγος εἰς τὴν πεντηκονταετηρίδα τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἑλληνικοῦ ἀγῶνος καί τὴν ἐξ Ὁδησοῦ εἰς Ἀθήνας ἀνακομιδὴν τοῦ ἱεροῦ λειψάνου τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου ε', ἐκφωνηθεὶς εἰς τὴν Μητρόπολιν τῶν Ἀθηναίων, τὴν 25ην Ἀπριλίου 1871 (4). Ἡ πρωτοτυπία ὁμοῦ λόγων τινῶν τοῦ Λυκούργου ἠμφισβητήθη, καί ὑπεστηρί-

χθη ὅτι τινὲς αὐτῶν, καί μάλιστα οἱ εἰς τὰ μνημόσυνα τοῦ Δήμου λόγοι, εἶχαν σχεδὸν κατὰ λέξιν ἀντιγραφή ἀπὸ λόγους διαφόρων γερμανῶν ἱεροκηρύκων. Ὁ Ἀναστάσιος μάλιστα Διομήδης Κυριακὸς παρέθεσεν, εἰς τὴν «Ὁρθόδοξον ἐπιθεώρησιν» τῆς 30 Δεκεμβρίου 1870, ἐκ παραλλήλου τὸ γερμανικὸν κείμενον λόγου ἐκφωνηθέντος εἰς Λειψίαν τὸ 1848 ὑπὸ τοῦ Ahlfeld καί τὸ ἑλληνικὸν κείμενον λόγου ἐκφωνηθέντος ὑπὸ τοῦ Λυκούργου, τὴν 20ην Μαρτίου 1860, ἐκ τοῦ ὁποῦ διεπιστώθη ἢ κατὰ λέξιν μετάφρασις τοῦ δευτέρου ἐκ τοῦ πρώτου. Φίλος τοῦ Λυκούργου, ἀπολογούμενος αὐτοῦ, ἔγραψεν ὅτι οὗτος «ἐν ἀρχῇ τοῦ σταδίου καί ὅλως ἀπαράσκευος ὢν καί πρώτην φοράν παρουσιαζόμενος εἰς τὸ κοινὸν νά κηρύξῃ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος, εὐρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νά μετασκευάσῃ ἢ μεταφράσῃ ἕνα ἢ δύο λόγους ἐκ τοῦ γερμανικοῦ». Καίτοι ἀναντιρρητῶς ἢ πράξις αὐτῆ τοῦ Λυκούργου ἦτο ὅλως ἀνάρμοστος, ἢ δὲ ἀπολογία τῆς πράξεως ἀστήρικτος, δέον ἀφ' ἐτέρου νά ὁμολογηθῆ ὅτι καί εἰς τοὺς ἀναντιρρητῶς πρωτοτύπους λόγους τοῦ Λυκούργου μαρτυρεῖται ἢ περὶ τὸ λέγειν δεξιότης του. Εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον του εἰς τὸν Μιχαὴλ Ποτλῆν (1863), καθηγητὴν τῆς νομικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου, ἐπειδὴ ὁ Λυκούργος ἐμέμφθη τὸ ὑπουργεῖον Ἀθανασίου Μιαούλη, ὑπὸ τοῦ ὁποῦ ἀδικαιολογῆτως ἐπαύθη ὁ Ποτλῆς καί ἐστερήθη τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, ἐκλήθη ὁ Λυκούργος κατὰ διαταγὴν τοῦ ὑπουργείου ὑπὸ τοῦ πρυτάνεως εἰς ἀνάκρισιν ὁ Λυκούργος ὁμοῦ ἀπήντησεν ὅτι δι' ὅσα λέγει ὀφείλει ὡς ἱεροκήρυξ λόγον μόνον εἰς τὸν Θεόν, καί οὐχὶ εἰς τὸν ὑπουργόν, εἰς τὸν ὁποῖον, ἂν δὲν τοῦ ἀρκῆ ἢ ἀπάντησις του αὐτῆ, εἶναι ἕτοιμος νά δώσῃ τὴν παραίτησιν του. Ἐλέχθη καί περὶ τοῦ Λυκούργου ὅτι τὴν ἔχει δεξιότητα εἰς τὸ νά ὁμιλῆ ἐκ τοῦ προχείρου, ὥστε ποτὲ ὁμιλῆσεν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ἐπὶ θέματος, τὸ ὁποῖον ἐκείνην τὴν στιγμὴν τοῦ ἐδόθη αὐτὸ ὁμοῦ, τὸ ὁποῖον ἐλέχθη διὰ πολλοὺς ρήτορας, δὲν συνέβη εἰς τὸν Λυκούργον, ἀλλ' εἰς τὸν διάσημον ρῶσον ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα μητροπολίτην Μόσχας Πλάτωνα († 1812). Μίαν ἡμέραν δηλ. ἢ φιλοπαίγμων αὐτοκράτειρα Αἰκατερίνα, θέλουσα νά δοκιμάσῃ τὴν ἱκανότητα τοῦ Πλάτωνος νά ὁμιλῆ ἐκ τοῦ προχείρου, τὸν παρεκάλεσε νά ἐκφωνήσῃ λόγον, τοῦ ὁποῦ τὸ θέμα θά τοῦ ἐστελλε κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀναβάσεώς του εἰς τὸν ἄμβωνα ἄλλ' ἀντὶ θέματος τοῦ ἔστειλε τεμάχιον χαρτίου ἄγραφον. Τότε ὁ Πλάτων, με μεγάλην ἐτοιμότητα, ὁμιλῆσεν περὶ τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας τοῦ κόσμου. Ἐπικήδειον εἰς τὸν Ἀλ. Λυκούργον ἐξεφώνησε, κατ' ἐντολὴν τῆς θεολογικῆς σχολῆς, ὁ καθηγητὴς καί ἀρχιμανδρίτης τότε Νικηφόρος Καλογεράς. Οὗτος μὴ εὕρισκόμενος εἰς πολὺ ἁρμονικὰς σχέσεις

(1) Πρβλ. Περὶ αὐτοῦ Δ. Π. Πασχάλη, Θεόφιλος Καίρης, Ἀθῆναι 1928.

(2) Τὸ κείμενον τοῦ λόγου εἰς τὴν Γενικὴν ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος, ἐν Αἰγίνῃ, 28 Ἰανουαρίου καί 1 Φεβρουαρίου 1928.

(3) Πρβλ. περὶ αὐτοῦ Δ. Σ. Μπαλάνου, Ἀλέξανδρος Λυκούργος, Ἀθῆναι 1923.

(4) Ἐξεδόθη εἰς φυλλάδιον, ἐν Ἐρμουπόλει Σύρου 1871.

μὲ τὸν Λυκουῦργον καὶ μὴ ἐπιθυμῶν νὰ τὸν ἐξυμνήσῃ, ἔκρινε καλὸν νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τῆς ματαιότητος τῶν ἀνθρωπίνων.

Ἐκ τῶν λοιπῶν καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου ἐφημίζετο εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ ὡς ρήτωρ ὁ Ἰγνάτιος Μοσχάκης (1847-1903)⁽¹⁾· ἕκ δὲ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ζακύνθου Διονύσιος Λάτας (1835-1894)⁽²⁾· ἀμφότεροι ὁμῶς εἶχαν εὐφράδειάν τινα καὶ ὠραῖον τόνον φωνῆς, ἀλλὰ δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶν ῥήτορες ἐμπνευσμένοι. Ἡ ἀπλή τήρησις τῶν κανόνων τῆς ρητορικῆς δὲν δημιουργεῖ ῥήτορας.

Ἀναντιρρήτως ρητορικὸν τι χάρισμα εἶχεν ὁ φανατικὸς Ἀπόστολος Μακράκης (1831-1905)⁽³⁾. Ἀρχίσας τὸ κήρυγμα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, μὲ τὸν ἰδιάζοντα εἰς αὐτὸν φανατισμὸν καὶ τὴν ὑπὲρ πᾶν μέτρον ἐλευθεροστομίαν, ἐγκατέστη ἀπὸ τὸ 1866 εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἐκ τῆς μονῆς τῆς Καισαριανῆς, ὅπου διέτριβεν, ἤρχετο, καθήμενος ἐπὶ ὄνου, εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς Ὁμονοίας, ὅπου ὠμίλει δημοσίᾳ εἰς τὸν λαόν, εἰς ὕψος πομπῶδες καὶ ἀρχαιοπρεπῆ γλῶσσαν, ἀλλὰ μετὰ θέρμης, ζητῶν νὰ ἀποσειῇ τὸν λαὸν ἀπὸ τῆς νάρκης. «Σήμερον, λέγει, ἀρχόμενος τοῦ πρώτου λόγου του, τὸ 1866, ὁ λόγος ἔρχεται νὰ κρούσῃ τὰς ἀκοὰς τῶν ἐπιγόνων τοῦ 21 καὶ ὡς φωνὴ σάλπιγγος ἠχητικῆς νὰ ἐγείρῃ τὰ τέκνα τῶν ἠρώων ἐκείνων, καθεύδοντα, ὡς μὴ ὤφειλε, τὸν ἄτιμον τῆς ἀπραξίας ὕπνου». Εἰς λόγους του καὶ δημοσιεύματα κατεφέρετο δριμέως κατὰ τῶν ἱεραρχῶν, τοὺς ὁποίους κατηγορεῖ ἰδίως διὰ φιλοχρηματίαν καὶ διότι «τιμολογοῦσι τὴν ἱεροπραξίαν», διὰ νὰ ἐγκαταλείπουν «χιλιάδας δραχμῶν εἰς

ἀνεψιούς καὶ ἀνεψιάς»· ἐπίσης ζωηρῶς ἐξεφράζετο κατὰ τοῦ πανεπιστημίου, τὸ ὁποῖον ἀπεκάλει «πανσκοτιστήριον», καὶ πρὸ πάντων κατὰ τῆς θεολογικῆς τοῦ σχολῆς, τῆς «ἰησουϊτικῆς σχολῆς» καὶ «φωλεᾶς τοῦ διαβόλου», ὡς τὴν ἀπεκάλει.

•••

Εἰς γενικὰς γραμμάς ἐδόθη ἡ εἰκὼν τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς δουλείας μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς. Ἡ εἰκὼν αὕτη δὲν εἶναι πλήρης· ἀλλ' οὔτε ὁ δοθεὶς χρόνος οὔτε ὁ χώρος καὶ ἡ φύσις τοῦ περιοδικοῦ θὰ ἐπέτρεπαν λεπτομερῆ καὶ μεγαλυτέραν ἐπέκτασιν διὰ τὸ θέμα. Ἀναντιρρήτως, ἔκτος τῶν μνημονευομένων, καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἔδρασαν ὡς ἱεροκήρυκες, μὲ διάφορον βαθμὸν ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας, καὶ ἱκανῶν ἐξ αὐτῶν ἐδημοσιεύθησαν τὰ κηρύγματα. Ἀλλ' εἰς τὸ προκείμενον σχεδίασμα δὲν ἐπρόκειτο νὰ δοθῇ πλήρες βιβλιογραφικὸν σημεῖον τῆς ρητορικῆς φιλολογίας, ἀλλ' ἀπλῶς εἰκὼν τῶν κυριωτέρων σημείων καὶ ἐκπροσώπων αὐτῆς.

Ἄς ἐλπίζωμεν ὅτι μὲ τὴν προϊούσαν ἀνάπτυξιν τῆς παιδείας, θὰ ἀναφανοῦν καὶ παρ' ἡμῖν μεγάλοι ἐκκλησιαστικοὶ ῥήτορες, μὲ ἀδρᾶν καὶ πολυμερῆ μόρφωσιν—ὄχι μόνον θεολογικὴν—καὶ μὲ ἐπίγνωσιν τῶν ἀληθινῶν ἀναγκῶν καὶ προβλημάτων τοῦ ἀκροατηρίου, διὰ νὰ δύνανται νὰ ἔχουν ἀληθινὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς συγχρόνου κοινωνίας⁽¹⁾. Μόνον τοιοῦτοτρόπως θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκπληρωθῇ ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ κηρύγματος, ὁ ὁποῖος εἶναι «ἄνθρωπον ἀγειν, τὸ πολυτροπώτατον ζῶον καὶ ποικιλώτατον»⁽²⁾.

ΔΗΜ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

(1) Τούτου ἐξεδόθησαν Μελέται καὶ Λόγοι ἐκκλησιαστικοὶ (3 συλλογαί, 1883, 1888 καὶ 1890) καὶ θρησκευτικαὶ ὁμιλίαι (2 συλλογαί, 1890 καὶ 1892). Ἴδε περὶ αὐτοῦ, Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστρ. Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐκατονταετηρίς 1837-1937. Ἡ ἱστορία τῆς θεολογ. σχολῆς ὑπὸ Δ. Σ. Μπαλάνου, Ἀθῆναι 1937, σ. 12 καὶ 44.

(2) Ἴδε περὶ αὐτοῦ Μ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδείαν 15, 826. Τὰ «Ἀπαντὰ» του ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Δ. Ν. Λάτα, Ἡράκλειον 1912 καὶ 1914.

(3) Ἴδε περὶ αὐτοῦ Δ. Σ. Μπαλάνου, ὁ Ἀπόστολος Μακράκης, Θεσσαλονίκη 1920.

(1) Περὶ τῶν ἀπαραιτήτων προϋποθέσεων τοῦ συγχρόνου κηρύγματος πρὸς ἀρθρον μου εἰς τὸ χριστουγεννιάτικον φύλλον τοῦ 1940 τῆς «Νέας Ἐστίας», «Ἡ σύγχρονος κοινωνία καὶ τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα».

(2) Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ Λόγος 2, 16 (ἐν Migne Ἑλ. Πατρολογία 35, 425).

